

KOPONYA A KEMENCÉBEN.

A koponyakultusz sajátos megnyilvánulása a késő rézkorban

BONDÁR MÁRIA¹ – SOMOGYI KRISZTINA²Magyar Régészet 10. évf. (2021), 3. szám, pp. 23–29. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.3.1>

A koponyakultusz különböző formái a paleolitikumtól léteztek nagy területen, egymástól távoli vidékeken. A 4. évezred második felében a Kárpát-medencében is több változatát megtaláljuk e sajátos rítusnak: csontvázazás sírba helyezett vagy önállóan eltemetett fejek, koponyarészek, települések gödreiben, kútjában megtalált cranium maradványok, állkapocs eltemetése stb.

A koponyatemetkezések elemzésekor az agykoponya (ossa cranii cerebralis) és az arckoponya (ossa cranii visceralis) különböző töredékeit vizsgálhatjuk, a mandibula ritkán fordul elő. A lényeg: a fej bármely részét is találták meg a temetkezésekben, egész koponya kellett a rítusnak megfelelő darabok leválasztásához. Az elmúlt években végzett nagy felületű ásatásokon több lelőhelyen is megismerhettük e rítus újabb bizonyítékait, amelyek közül tanulmányunkban egy új elemet, a kemencébe tett emberi koponyamaradvány eltemetését mutatjuk be.

Kulcsszavak: késő rézkor, temetkezések, koponyatemetkezés

KOPONYÁK A KEMENCÉKBEN

Az ősrégészeti kutatások különböző korszakokból és területeken hoztak felszínre olyan jelenségeket, leleteket, ahol emberi koponyákat (fejet) helyeztek el nem egyértelműen temetkezési összefüggésben. Ezeket a jelenségeket általában rituális cselekményekkel, egyfajta koponyakultusz megnyilvánulásaként szokták értelmezni. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy melyek azok az esetek, amikor egyértelműen valamilyen kultikus eseményhez kapcsolhatjuk ezeket a koponyaleleteket. A jelen tanulmány egy ilyen jelenséget mutat be, és felveti annak a lehetőségét, hogy a bemutatott lelet nem csupán arra utal, hogy a koponyát valamilyen céllal helyezték el egy kemencében, hanem arra is, hogy ezt a koponyakultusz új módozataként értelmezzük.

A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése c. NKFI projektről már beszámoltunk (BONDÁR 2018), ennek keretében gyűjtjük az új késő rézkori temetkezések adatait, így találtunk rá különleges temetkezésekre Balatonlelle-Rádpusztza 67/5. lelőhelyen, ahol két sírban voltak még koponyarészek (BONDÁR 2020; BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020).

A koponyakultuszról figyelemreméltó új elem a tudatosan a kemencébe helyezett fejmaradvány. Ez a sajátos rítus nem egyedüli jelenség, az újabb nagy felületű ásatásokon több lelőhelyen is előfordult, ezek közül egy esetet mutatunk be most.

KAPOSVÁR 61/29. LH.

A Kaposvárt elkerülő 61-es főút építését megelőző feltárásokon, a 29. lelőhelyen Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina végzett ásatást.

A lelőhely Kaposújlak határában található a falutól É-ra elterülő Várdomb-dűlőben, a Hetesi-árokknak nevezett vízfolyás Ny-i partján. 2002-ben a megelőző feltáráson 29 000 m²-en 1454 objektumot tártak fel, köztük a badeni kultúra települési objektumait is, emberi és szarvasmarha-temetkezésekkel. A badeni kultúra települése a patak menti térszínen koncentrált, de attól nyugat felé távolodva, szórta is kerültek elő gödrök (GALLINA & SOMOGYI 2004, 223). Több késő rézkori gödörben emberi csontvázat (pl. 333., 340.,

¹ Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH). E-mail: bondar-maria@abt.hu

² Rippel-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum. E-mail: lasinja.somogyi@gmail.com

Bondár Mária – Somogyi Krisztina • Koponya a kemencében. A koponyakultusz sajátos megnyilvánulása a késő rézkorban

815., 1414. obj.), részleges csontvázakat (439. obj.), illetve koponyamaradványt (333., 401. obj.) találtak. A 401. objektumhoz három kemence tartozott, a munkagödör szélén egy emberi koponyát tártak fel (405. obj.).

679. objektum

Témánk szempontjából a 679. objektumot emelnénk ki. A teljesen ép boltozatú kemence belsejéből, a platni felett emberi koponyatető került elő (1. kép).

1. kép. Kaposvár 61/29. lh., a 679. sz. kemence feltárás közben (fotó: Gyergyádes Tibor)

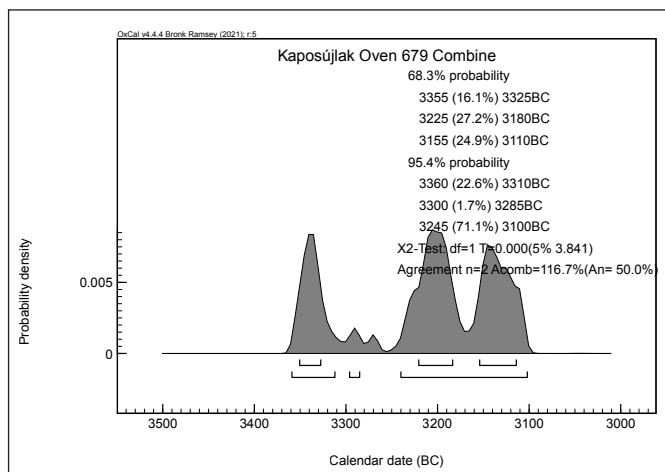
2. kép. Kaposvár 61/29. lh., a kemenceplatni feltáráskor (fotó: Gyergyádes Tibor)

A kemence ovális alakú, boltozata épségben megmaradt. A föld körülötte át volt égve. Átmérője: 1,4 m, mélysége: 34 cm. Platnija ép, jól átégett, ívelt, közepe felé lejtett. Metszete szerint 2-3 cm vastagon vörösre égett. Alatta összefüggő cserépréteg helyezkedett el (2. kép), jórészt durvított felületű töredékekből, amelyek között néhány pont- és vonaldíszes töredék is látszott. A kemence szája K-ÉK felé nézett, errefelé kissé jobban felemelkedett, és kb. arasznyi sávban nem volt kirakva cseréppel. A kemence belsejében, a platni felett emberi koponyatető, viszonylag sok állatcsont, kevés patics (áglyenyomatos is), kevés őskori, jellegtelen durvított felületű oldaltöredék és díszített badeni kerámia volt. A boltozat elbontása után, a platni Ny-i részén is találtak állatcsontokat.

Gál Erika archaeozoológus két südő malacot, egy mezei nyúl orsócsontját és egy nagypatás állat medencecsontját határozta meg.

Az emberi maradványokat Rác Piroska vizsgálta. A koponyatöredéket 15 év feletti személy (15–40 között) homlokcsontjaként határozta meg, amely nőies jellegeket mutat. *Poroticus hyperostosis* nyomait figyelte meg. E jelenség háttérében legvalószínűbben táplálkozási okok és/vagy fertőzés miatt fellépő vérszegénység áll.

A koponyatöredékből és az egyik malacból vett mintát radiokarbon korhatározásra Glasgowba küldtük, a SUERC Radiocarbon laboratóriumba. A nyers adatokból az individuális kalibrációt Oross Krisztián készítette el. Mindkét minta késő rézkori és szinte egykorú a 68,2%-os és a 95,4%-os kalibráció szerint is (3. kép). Nem véletlenszerű eseményről van szó tehát, hanem tudatosan megkomponált rítuselemnek tartjuk a részleges koponya és a kismalac kemencébe helyezését. Mind az emberi, mind

3. kép. Kaposvár 61/29. lh., a 679. sz. kemence kalibrált keltezése (Oross Krisztián)

az állati csontmaradványokból további elemzéseket tervezünk. A különleges rítus értelmezéséhez további lelőhelyek, újabb adatok és természettudományos vizsgálatok szükségesek.

Hasonló kontextust jelenleg két késő rézkori lelőhelyről ismerünk. Baranya megyében a Pécs–Hőerőmű lelőhelyen (Ecsedy István ásatása, 1989, 29 feltárt objektum) a 9. objektumból egy részleges koponya került elő. Zoffmann Zsuzsanna meghatározása szerint felnőtt nő maradványa volt (ZOFFMANN 1998). A gödörkomplexumban egy szabálytalan kör alakú, cipő formájú, boltozatos kemence volt. Belseje laza, hamus földdel töltődött be, gondosan simított, tapasztott alján a varratoknál két részre esett emberi koponya feküdt.³ Az emberi maradványokból vett mintát radiokarbon elemzésre Glasgowba küldtük.

Palotabozsok–Szarvashegy II. lelőhelyen (Baranya m.) feltárt telepen (2566 m²-en 87 objektum) ugyancsak több gödörben találtak részleges emberi maradványokat (2., 14., 47. obj.), amelyeknél semmi nem utalt szabályos temetkezésre. Több kemence is előkerült a korszakból (5. és 6. obj.), bennük egy-egy részleges koponyával. A rövid ásatási beszámolóban Ligner Jácint nem tért ki arra, hogy a koponyák pontosan hogyan helyezkedtek el a kemencében, és azt sem tudjuk, égettek voltak-e (LIGNER 2009, 51–52).

A kemencékbe tett koponyát egyelőre kevés lelőhelyről ismerjük, így jelenleg csak a tényeket rögzíthetjük, nagyívű következtetéseket még nem vonhatunk le a rítusra vonatkozóan. Az azonban bizonyos, hogy halott fejét használták fel a művelethez, amelyből a megfelelő részt választották le a rituáléhoz.

A KOPONYA JELENTŐSÉGE

Az ember legfontosabb része a test fizikai és szellemi tevékenységét irányító bonyolult központ, amelyben az agy foglal helyet. A fej az ész, az értelem, a szellemiség megtestesítője, testünk komputere, életben és halálban is szimbolikus tartalmat hordozó testrész, nélküle nincs élet. Nem véletlen, hogy az orvostudomány megkülönbözteti az agyhalált és a szívhalált.

A fej különös jelentőségű volt egyes népcsoportoknál a mágikus szertartásokban is, főként az ősök tisztelét, kultuszát ápoló rítusokban. Ennek kései lenyomata híres emberek gipszbe öntött halotti maszkjának elkészítése, amely még napjainkban is létező szokás.

Egyes kultúrákban már kicsi gyerekkorban megnyilvánuló közösségi rituálé, az élet része a koponyatorzítás. A kisgyerek fejének szoros fászlizásával sajátosan megnyúlt, hosszúkás fejlet lehet kialakítani. A *dolichocefalia* a különálló, előkelő státuszt, vagy épp ellenkezőleg, a közösségi összetartozást jelzi, ha ez a sajátosság több embernél, a klánhoz tartozóknál is megtalálható.

Az élő ember feje sajátos „jelnyelvként” is működhet: a fejdíszek, a hajviselet, az arcfestés, a tetoválás stb. is vizuális információkat közvetítenek, szigorú szabályokat követve, régóta létező közösségi hagyományokat tettek és tesznek ma is láthatóvá. A szimbólumok jelentését ismerők számára már ránézésre nyilvánvalóvá teszik az illető státuszát, azaz a közösségben elfoglalt helyét (főnök, varázsló, gyógyító stb.), életkorát és élethelyzetét (serdülő, eladó sorban lévő, házas vagy özvegy), esetleg szűkebb közösséghez való tartozását (harcos, idegen stb.).

A koponya új tartalommal való felruházása másodlagos felhasználásában látható akkor, amikor emberi testrészek amulettként vagy rituális tárgyként (pl. koponyából készített ivóedények) funkcionálnak.

A test és a fej elválasztása történhetett az illető életében (véget vetve ezzel létének), és bekövetkezhetett valamikor a halála után, rituális okokból.

Az élet kioltását jelentő lefejezés az ellenség kegyetlen megsemmisítése. A fej megszerzése révén az erő a győztesé. A lenyúzott scalp szintén a győzelem, a másik fél megsemmisítésének bizonyítéka, ugyanakkor erejének, óvó-védő szellemének átvételére is szolgál. Az embervadászat, az emberáldozat és a kannibalizmus hangsúlyos eleme volt a fej megszerzése. A bűnöst is lefejezhették, ekkor a fej elvesztése a közösség ítéletének következménye volt, a kirekesztést, elhatárolást jelezte.

Számos adat van arra, hogy gyógyító jelentőséget tulajdonítottak emberi testrészeknek, így a koponyának is: a csatákból hazavitt levágott fejek apotropaikus ereje megóvta a győztest a betegségektől. Az agyvelő elfogyasztása növelte a diadalmas harcos erejét is.

³ A lelőhely régészeti feldolgozását Ecsedy István végzi. Az objektumra vonatkozó információkat neki köszönöm.

A fej önálló életre kel bizonyos kultúrákban és korszakokban a halállal egyidejűleg. A halál utáni leválasztása a testről misztikus, megtisztulási, újjáéledési, más tartalommal felruházott metaforikus elképzelések megnyilvánulása. Számos forrásból tudjuk, hogy a természeti népek ismétlődő rítusok keretében rendszeresen kiássák eltemetett halottaik csontjait, koponyáikat összegyűjtik, sok esetben másutt újra elföldelik vagy ún. csontkamrákban tárolják.

A KOPONYAKULTUSZ RÉGÉSZETI BIZONYÍTÉKAI

A koponyakultusz a felső paleolitikumtól kezdődően nagy területen, hosszú évezredekig létezett. A mezolitikumtól megtalálható a Közel-Keleten (Pre-Pottery Neolithic B), Szíria (Tell Ramad), Izrael (Beisamoun, Kfar Hahores, Nahal Hemar, Yiftahel), Palesztina (Jerikó), Jordánia (Ain Ghazal, Tell Aswad,) majd a neolitikumtól Anatólia (Koşk Höyük, Çatal Höyük) területén. A testről leválasztott fej eltemetése történhetett önállóan vagy egy másik halott mellé helyezve. Különleges hiedelem kifejezése a koponya maszkolása, azaz „agyagszobrászata” (*modelling skulls, plastered skulls, overmodelled skulls*) (4. kép). Gyakori jelenség, hogy a koponyát vagy bizonyos részeit agyaggal, bitumen-

4. kép. „Koponyamaszkolás”, Yiftahel (Israel)
(SLON et al. 2014, Fig. 2 nyomán)

nel vagy állatcsontból főzött enyvvvel kenik be, így egészítik ki a hiányzó részeket, amelynek következtében maszk kerül a koponyára. A szemgödörbe kagylót tesznek, s nem ritkán vörös okkerrel vagy mésszel befestik a „bust”-öt. Több helyen is megfigyelték, hogy a festést többször megújítják (ismétlődő rítus). Lényeges momentum, hogy a modellezést alkalmazó rítusokban a fej nem fejezi ki a halott nemét, életkorát, más jelentést kap. Nem lehet tudni, hogy az arcvonásokat megőrkítő rekonstruált fejek az elhunytat ábrázolják-e, vagy a közösség valamelyik élő tagját, avagy elképzelt arcot jelenítenek meg. A kutatók véleménye megoszlik ebben a kérdésben. A *cranium* preparálása, maszkkal való felruházása nem történhetett közvetlenül a halál után, meg kellett várni a bomlás befejeződését vagy gyorsítani kellett a bomló termékek eltávolítását (pl. forralással). Ezt követően megtisztítással készítették elő a maradványokat a modellek elkészítéséhez, amely aktus a purifikáció körébe tartozó, ugyancsak rituális művelet (MARCHAND 2013, 50–53).

Az ismert lelőhelyeken előkerült koponyatemetkezéseknél csoportos és egyéni eltemetés is megfigyelhető. A témával részletesen foglalkozó Florine Marchand felveti, hogy több koponya eltemetése egyazon sírba két módon történhetett: ha egy családhoz tartozó emberek fejét tették közös sírba, akkor ez egy hosszú folyamat eredménye volt (a test dekompozíciójának és a halálozás gyakoriságának függvényében) kettő és húsz év közötti időre valószínűsíti a folyamatot. Azt is feltételezi, hogy ezalatt az idő alatt az adott család gazdasági és politikai befolyással bírt a közösség felett, csak így kerülhettek egy sírba a kiemelt státuszú család tagjainak koponyái. Ha különböző családokhoz tartozó emberek fejét temették közös sírba, akkor ezt rövid idő alatt megtehették a családtagok halálát követően. Feltehetően évente egy alkalommal kerülhetett sor erre a rituális cselekvésre (MARCHAND 2013, 49–50). Ebben az esetben ismétlődő rítusról van szó, rendre kiássák az „alapsírt”, és beletemetik az új halottak testtől leválasztott fejét.

A koponyakultusz nemcsak a Közel-Keleten és Anatóliában létezett. Rick J. Schulting tanulmánya a már említett lelőhelyeken kívül Európából, DK-Ázsiából és É-Afrikából mutatja be e rítus emlékeit a paleolitikumtól a neolitikumig. Európában németországi, franciaországi, angliai, belgiumi, dániai, svédországi, lettországi, szerbiai, csehországi lelőhelyeken is előfordult koponyatemetés. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *mandibula*, az alsó állkapocs is a koponya része, ezt is figyelembe kell venni az elemzéseknél, mert minden bizonnyal két különböző rítusról van szó akkor, amikor teljes koponyát temetnek el, vagy csak az állkapocsot használják fel a rituális cselekményeknél (SCHULTING 2015).

A koponyakultusz újabb emlékeit ismerhetjük meg Göbekli Tepe neolitikus településéről, ahonnan 691 csontmaradványt találtak, ebből 408 csont koponyából származott, a leggyakoribb a koponyatető volt (GRESKY *et al.* 2017).

A KOPONYAKULTUSZ A KÉSŐ RÉZKORBAN

A koponyatemetés a Kárpát-medence középső részén is ismert rítus volt már egészen korai időktől (ZALAI-GAÁL 1984, 2009), a késő rézkorból azonban mindössze két lelőhelyet említett Zalai-Gaál István (Budakalászi, Szentes). A kevés késő rézkori lelőhely miatt a koponyatemetés létezését sokáig kételkedéssel fogadták a kutatók, feltételezve, hogy a talajviszonyok vagy egyéb okok miatt a test többi része megsemmisülhetett.

A Kr. e. 4. évezred második felére keltezhető koponyatemetésekről a legtöbb összefüggést eddig a budakalászi temetőből tudhattuk meg. A zömében rossz megtartású, sok esetben málladozó csontvázak miatt valóban arra gondolhatnánk, hogy ahol csak koponyát talált a sírban a feltárást végző Soproni Sándor, ott a csontváz többi része szétmállott, elporladt, így nem is koponyatemetkezésről van szó. Az elemzett sírok alapján azonban ez a feltevés cáfolható (BONDÁR 2009, 231–232). Ha a temetőtérképen elemezzük a csak koponyát megőrző sírokat, látható, hogy szinte kivétel nélkül kettős vagy hármas temetkezések, illetve jelképes sírok közelében vannak (BONDÁR 2009, Fig. 14). Ez a tény is jelzi a rítus különlegességeit és újabb adat a hitvilág megfejthetetlen misztikumához.

Ma már bizonyított, hogy ez a halotti rítus több változatban is megtalálható térségünkben (BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020, 93, 8. jegyzet).

A szabályos sírokba tett leválasztott fejeken kívül a „koponyakultusznak” más formája is létezett. A kutatók e rítus megnyilvánulásának tartják a települési gödrökbe tett/dobott/temetett? koponyákat is. Ez a „temetkezés” főként az utóbbi másfél évtized nagy felületű ásatásain került elő nagyobb számban (BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020, 93, 12. jegyzet).

Felmerül a kérdés: mi történt a testtel, miután a fejet *post mortem* leválasztották? Az egykori folyamat rekonstruálásához nincsenek forrásaink, csak annyit tudunk, hogy erőszakos nyomokat nem találtak az ép koponyák nyakszirtil részén, tehát nem levágott fejeket, hanem már haláluk után leválasztott *cranium*okat temettek más halott mellé. Csak feltételezhető, hogy az egyéb testrészek nem voltak jelentősek rituális szempontból, így azokat több-kevesebb gonddal összeszedték, és a település használaton kívüli gödreibe dobálták. Valószínűleg ezért van az, hogy számos esetben csak egy-egy testrészt találnak az ásatásokon (kar, ujjperc, kulcsont stb.) a települési objektumokban. Nem tudjuk, hogy a testrészek elszórása rituális jelentőségű volt-e vagy egyszerű „tereprendezés” az immáron értelmét veszített maradványok eltakarításával. A települési gödrökben talált emberi maradványok (részleges vázak vagy csak egy-egy testrész csontjai) a koponyától leválasztott test „kezelésére”, értelmezésre világítanak rá, és nem tekinthetők szabályos temetkezésnek vagy tömegsírnak. A több emberhez tartozó különböző csontokat sem értelmezhetjük ilyen esetben tömegsírként, mert nyilvánvalóan nem végtisztesség miatt, hanem más okból gyűjtötték össze és dobták a gödörbe az itt-ott megtalálható részleges maradványokat (BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020, 93–94, 13–15. jegyzet).

ÖSSZEGZÉS

A koponyakultusszal foglalkozó publikációk gyakran nem részletezik, hogy a koponya mely részét találták meg eltemetve. A gyűjtőfogalom valójában különböző rítusokra utalhat. Az egész koponya, a fejkoponya részei vagy a *mandibula* eltemetése nyilván nem véletlen volt, hanem más-más jelentőséggel bírt.

A kemencékbe tett koponyamaradványok új rítust jeleznek, amelynek jelentését egyelőre nem ismerjük. A „koponyakultusz” kiinduló eleme az egész fej, ám hogy ebből mit használnak fel egyes rítusoknál, azt érdemes lenne átfogóan vizsgálni. Többretegű lelőhelyeknél csak a radiokarbon keltezés döntheti el, milyen korúak a maradványok, ezért csak azokat érdemes régészeti szempontból elemezni, amelyek biztosan késő rézkoriak, mint a cikkben bemutatott 679. sz. kemencében talált koponyatető.

A koponyatemetéseket általában az őskultusszal hozzák összefüggésbe a kutatók. A szabályos sírba temetett koponyák valóban lehetnek az ősök tiszteletének, emléküik megőrzésének szimbolikus eszközei, de

5. kép. Balatonlelle–Rádpusztá 67/5. lh., 415. sírba temetett 8–9 éves fiú, koponyákkal a sírban (zöld számokkal a koponyák, fehérrel a mellékletek jelölve) (BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020, Fig. 3.)

van más magyarázat is. A Balatonlelle–Rádpusztá 415. sírban a rítusban felhasznált koponyamaradványok döntő része gyerekeké volt. A sírba két anyától származó gyermekek fejrészeit helyezték el (5. kép). A genetikai vizsgálatokkal kimutatott tény arra utal, hogy az eltemetett 8–9 éves halott gyermek mellé rokonainak koponyamaradványai kerültek, így nemcsak logikailag, hanem természettudományos bizonyítékok ismeretében is cáfolható az őskultusz teória ebben az esetben (BONDÁR 2020; BONDÁR & SZÉCSÉNYI-NAGY 2020).

A települési gödrökbe vagy kútba dobált koponyamaradványok sem tekinthetők az őskultusz rituális elemének, legfeljebb akkor, ha le akartak számolni az ősök szellemével (negatív rítus).

Ha a néprajzi párhuzamokon kívül az őskorhoz közelebb álló, ún. természeti népekről a kulturális antropológia képviselői által feljegyzett információk hosszú példatárát is segítségül hívjuk a jelenség értelmezéséhez, akkor szélesebb összefüggésben vizsgálhatjuk a halottkezelésnek ezt a módját. Az őskultuszon kívül számos megnyilvánulását látjuk a koponya halál utáni és későbbi, másodlagos felhasználásának. Az egyes lelőhelyeknél azonban nincs közös nevező, azaz nem lehet egy séma szerint értelmezni a sokrétű jelenséget, csak a tényeket rögzíthetjük a jövőben ismertté váló újabb temetkezéseknél is, és mindegyiket csak önmagában értékelhetjük.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikk a Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése c. projekt (NKFI K-128413) keretében készült. Gál Erika és Rácz Piroska a projekt keretében készülő monográfiában dolgozzák fel eredményeiket, előzetes adataikat ezúton is köszönjük. Köszönjük Oross Krisztiánnak a nyers radiokarbon adatok individuális kalibrációját.

Bondár Mária – Somogyi Krisztina • Koponya a kemencében. *A koponyakultusz sajátos megnyilvánulása a késő rézkorban*

IRODALOM

Bondár, M. (2009). Funerary rites in the Budakalász cemetery. In: M. Bondár & P. Raczky (eds), *The Copper Age Cemetery of Budakalász* (pp. 198–243). Budapest 2009, 198–243.

Bondár M. (2018). A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése. *Magyar Régészet* 7/3 [2018 ősz], 10–19.

Bondár M. (2020). Késő rézkori különleges temetkezések Balatonlelléről (Somogy megye) – Unusual burials of the Late Copper Age at Balatonlelle (County Somogy, Hungary). *A Kaposvári Rippl Rónai Múzeum Közleményei* 7 (2020) 89–108. <https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.89>

Bondár, M. & Szécsényi-Nagy, A. (2020). Skull cult in the Late Copper Age. *Ziridava* 34 (2020) 91–104.

Gallina, Zs. & Somogyi, K. (2004). Kaposvár, Várdomb-dűlő. In: Kisfaludi, J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2002* (p. 223). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2004.

Gresky, J., Haelm, J. & Clare, L. (2017). Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult. *Science Advances* 3/6 (2017) [28 June 2017]. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1700564>

Ligner J. (2009). Palotabozsok–Szarvas-hegy II. (Baranya megye, HT 59. lelőhely). In: Kvassay, J. (szerk.), *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2009. évi feltárásairól* (pp. 51–52). Budapest: K.Ö.Sz., 2012.

Marchand, F. (2013). The modelling skulls in the Ancient Near-East. *Tiempo y sociedad* 1 (2013), 21–58.

Schulting, R. J. (2015). Mesolithic skull cults? In: K. von Hackwitz & R. Peyroteo-Sjerna (eds), *Ancient Death Ways. Proceeding of the workshop on archaeology and mortuary practices, Uppsala 16–17 May 2013*. (pp. 19–46). Uppsala: Uppsala Universitet, 2015.

Slon, V., Sarig, R., Hershkovitz, I., Khalaily, H. & Milevski, I. (2014). The plastered skulls from the Pre-Pottery Neolithic B Site of Yiftahel (Israel) – A computed tomography-based analysis. *PLoS One* 9/2 (2014). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089242>

Somogyi K. (2004). Előzetes jelentés a Kaposvár–61-es elkerülő út 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak–Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (2004), 165–177.

Zalai-Gaál I. (1984). Neolitikus koponyakultusz és emberáldozat Tolna megyéből. – Neolithische Schädelbestattungs- und Menschenopfer-Funde aus dem Komitat Tolna, SW-Ungarn. *A Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 12 (1984), 3–42.

Zalai-Gaál, I. (2009). *Zur Herkunft des Schädelkults im Neolitikum des Karpathenbeckens*. Archeolingua Series Minor 27. Budapest: Archaeolingua.

Zoffmann Zs. (1998). Embertani leletek a Badeni kultúra Pécs–Hőerőmű lelőhelyéről. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43 (1998), 141–146.